

فوزیہ پروین

لیکچرار، شعبہ سرانکی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین، خانیوال

محمد سلیم

ایم فل، ڈیپارٹمنٹ آف پاکستانی لینگویجز، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

طاہر تونسوی بحیثیت محقق آتے نقاد

Fauzia Perveen

Lecturer, Department of Saraiki, Govt. Graduate College for Women Khanewal.

Muhammad Saleem

M.Phil, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad.

Tahir Taunsvi as Researcher and Critic

Tahir Taunsvi is not only a prominent name in Urdu literature and criticism, but is also known as representative voice in Saraiki literature. His literary services spread over half of the century. His working encompasses various genres and subjects matters, including criticism, research, Fareediyat, essay, short story, novel, drama, dastan, travelogue, translation, linguistics, sociology, Islamic studies, culture, prose and poetry. His elective vision did not leave any topic unexplored. Tahir Taunsvi dedicated his whole life to research and criticism. He will be known as a remarkable researcher in the field of literature. A multidimensional and valuable asset of his autobiographical research, textual research and compilations of literary essays on variety of literary topics have made his research work more valuable for students and research scholars.

Keywords: *Researcher, Critic, Valuable asset, linguistics, Textual research, literary services.*

طاہر تونسوی (1948-2019) داناں جتھاں اُردو ادب وچ کہیں توں گُجھا کاسی اُتھاں سرانکی ادب

دے حوالے نال وی اُتھاں کوں بک اگوان دے طور تے سُنجاتا ویندے۔ اُتھاں دا اصل ناں حفیظ الرحمن اتے قلمی

ناں طاہر تونسوی ہے یکم جنوری ۱۹۴۸ کوں تونسہ شریف وچ پیدا تھئے۔ گورنمنٹ ہائی سکول تونسہ وچوں میٹرک کرن

دے بعد آپ ملتان چلے گئے جتھاں گورنمنٹ کالج ملتان وچوں انٹر میڈیٹ اتے بی اے کیٹی ایم اے کرن پنجاب

یونیورسٹی اور نیشنل کالج لاہور گئے اتے "ملتان میں اردو شاعری" دے موضوع اُتے تحقیقی مقالہ لکھا۔ "مسعود حسن رضوی ادیب۔ حیات اور کارنامے" دے موضوع اُتے تحقیقی مقالہ لکھ کر ایس پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی دی ڈگری حاصل کیتی نومبر ۱۹۷۴ء وچ لیکچرار اردو دی حیثیت نال تدریس دا پیشہ اختیار کیتا او یونیورسٹی آف سرگودھا اتے جی سی یونیورسٹی فیصل آباد وچ صدر شعبہ اردو رہے ۳۱ دسمبر ۲۰۱۹ء کوں رات بارہاں وجے بہتر سال دی عمر وچ ایس دنیا توں جھوک لڈا گئے۔ اُنھاں تنقید، تحقیق، فریادیات، مضامین، افسانہ، ناول، ڈرامہ، داستاناں، سفر نامہ، تراجم، لسانیات، سماجیات، اسلامیات، تہذیب و تمدن، انشائیہ اتے شاعری یعنی سرائیکی ادب دی ہر وکی اُتے قلم چاتے اتے کوئی وی موضوع اہجھا کوئی جہڑا اُنھاں دی فکری دسترس توں بچ سگیا ہووے۔ ایس بارے وچ ڈاکٹر اسلم رسولپوری دا آکھن ہے:

”طاہر تونسوی کہیں تعارف دے محتاج کائناتی اُنھیں دیاں اُردو اتے سرائیکی زبان و ادب دے حوالے نال اتلا خدمات ہن جو کہیں ہک پورے ادارے داکم محسوس تھیندے۔ سرائیکی وچ اُنھیں خیر شاہ داکلام، چراغ اعوان دی ہیر اتے خوشدل دے کلام کوں مدون کرن دے علاوہ سرائیکی دے شاہکار افسانیاں دا مجموعہ وی شائع کرائے۔ سرائیکی بارے اُنھیں اُن گنتر مضمون لکھیے ہن جیڑھے مختلف کتابیں اتے رسالیاں وچ چھپ چکین۔“^(۱)

ڈاکٹر مہر عبدالحق دی وفات دے بعد طاہر تونسوی سرائیکی ادبی بورڈ دے چیئرمین ریہے۔ سرائیکی پروگرام ”رُت رنگیلٹی“ دے ادبی پروگرام ”پھوار“ دی کمپیئرنگ وی کریندے ریہے۔ جیندے وچ سرائیکی ادب دے ہر پہلو اتے گالھ مہاڑ کیتی ویندی ہئی۔^(۲) طاہر تونسوی اُردو دے جگ مشہور محقق، تنقید نگار اتے افسانہ نگار ڈاکٹر سلیم اختر دے شاگرد خاص ہن او بنیادی طور تے تخلیقی فنکار یعنی شاعر ہن۔ عرش صدیقی، ڈاکٹر خواجہ زکریا، ڈاکٹر وحید قریشی اتے خاص طور تے ڈاکٹر سلیم اختر دے آکھن تے تحقیق ول متوجہ تھئے۔ طاہر تونسوی اپنی تحقیق ول توجہ ڈیون دی وجہ بیان کریندن جو

”استاد سلیم اختر دے آکھن تے جو میں ڈوہیریاں وچ پیر نہ رکھاں اتے ہک ہیرٹی وچ سوار تھی وچاں اتے شاعری دی بجائے تحقیق کوں بنیاد بناواں ایہا وجہ ہے جو میں شاعری کوں ثانوی حیثیت ڈیون شروع کر ڈتی لیکن ختم نہیں کیتی اتے اپنی تمام تر صلاحیت تحقیق و تنقید وچ صرف کر ڈتی۔“^(۳)

انہاں دی بے شمار تحقیقی و تنقیدی تصانیف کوں اردو آتے سراینکی ادبی سمل وچ اعلیٰ مقام حاصل ہے۔ انہاں دی علمی آتے ادبی جہات دادائزہ وسیع ہے۔ آپ نے کہیں ہک صنف یا کہیں ہک ادبی جہت آتے اپنی توجہ نہیں ڈتی بلکہ آپ اردو آتے سراینکی دی ہر صنف آتے گھانا شعور رکھیندن۔ آپ دے مقالات دی تندر طول ہے۔ آپ ایجھے تخلیق کار ہن جنہاں وچ تنقید، تحقیق آتے تخلیق دیاں مضبوط بنیاداں ہن۔

طاہر تونسوی ہوں تھوڑے عرصے وچ ڈھیر ساریاں کتاباں چھو اکراہیں اپنی وسکت، توانائی آتے صلاحیتاں دا ثبوت فراہم کر کے سراینکی ادب وچ نہ صرف اہم اضافہ کیتے بلکہ اے وی ڈسے جو او ادیبیاں دی اوں برادری دا رکن ہن جنہاں دا مطمح نظر صرف کم، کم اور کم ہے۔

طاہر تونسوی ہوراں بالعموم ضروری موضوعات آتے تحقیقی کم کیتا ہے۔ انہاں دا کم ڈو جھیاں دی تحقیق توں استفادہ کرن نہیں بلکہ آپ خود اصل متن تک رسائی حاصل کریندے ہن۔ ایں طرحاں انہاں دی تحقیق ثانوی تحقیق نہیں بلکہ بنیادی تحقیق ہوندی ہے انہاں دی اے صفت معاصر تحقیق آتے محققین وچ انہاں دے ممتاز مقام دی ضامن ہے۔

طاہر تونسوی دے تحقیقی کم دی تفصیل کجھ ایں طرحاں بندی ہے۔

- 1- خیر شاہ دا کلام
- 2- چراغ اعوان دی ہیر
- 3- خوشدل (حیاتی تے کلام)
- 4- سراینکی کتابیات
- 5- قائد اعظم تے سراینکی ادب
- 6- علامہ اقبال تے سراینکی ادب
- 7- مسلک (خواجہ فرید نمبر) گورنمنٹ کالج آف ایجوکیشن
- 8- نخلستان (خواجہ فرید نمبر) گورنمنٹ ایس ای کالج بہاول پور

”خیر شاہ دا کلام“ طاہر تونسوی دی تحقیق کاوش ہے ایندا پہلا ایڈیشن ۱۹۷۲ء وچ شائع تھیاتے ایں کتاب کوں ایم اے سراینکی اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور دے نصاب وچ شامل کیتا گیا، ول وی آپ خیر شاہ دے مزید کلام دی گول وچ لگے رہے حتیٰ کہ ایں کوشش وچ کامیاب تھی گئے تے دل اٹھاراں سال بعد ایندا نواں اضافہ شدہ

ایڈیشن شائع کروایا۔ نویں ایڈیشن وچ ۱۹۸ ڈوہڑے تے ۲۸ کافیاں شامل ہن ایں طرحاں ۴ ڈوہڑے تے ۸ کافیاں داوادھا تھیا، کتاب دا انتساب شمشیر حیدر ہاشمی، ملک عزیز الرحمن تے امداد نظامی دے ناں کیتا گیا ہے۔ پہلے ایڈیشن دا دیباچہ نامور محقق سیں ڈاکٹر مہر عبدالحق تحریر کیتا۔ ڈاکٹر اسلم انصاری ایندا مقدمہ لکھیے آتے ڈاکٹر جاوید چانڈیو شعبہ سرائیکی اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور ایندا محاکمہ لکھے۔ طاہر تونسوی ہوریں ایں کتاب کوں گوارا پبلشرز لاہور دے تحت شائع کروایا ہے۔ ”دل وچ جھاتی“ دے عنوان نال پک مضمون جاوید چانڈیو لکھے۔ طاہر تونسوی انتہائی مشکل حالات دے وچ اپنے مشن وچ کامیاب کھنیں تے لوکاں دے سینیاں کوں کھنگال تے خیر شاہ جھنیں بزرگ صوفی دے نایاب کلام کوں جمع کیتا نہیں۔ انھاں خیر شاہ دی حیاتی دے متعلق وی لکھیے تے انھاں بارے جہڑیاں روایتاں مشہور ہن انھاں کوں وی بیان کیتے۔ آتے خیر شاہ دی شاعری تے وی سیر حاصل تبصرہ وی کیتے۔ آپ فرمیں دن جو:

”خیر شاہ دا سارا کلام معرفت دا کلام ہے، ایہ تصوف دیاں گالھیں ہن۔ وحدت الوجود دا تذکرہ ہے خدا کوں گولن دا ذکر اے، جذب تے مستی اے، دیدار داشوق اے، عشق دیاں رمزاں ہن تے ہک نال ہک تھی و نچن دیاں وارداتاں ہن۔“ (۳)

طاہر تونسوی خیر شاہ دے کلام دا تنقیدی جائزہ گھندے ہوئے انھاں دے کلام دے موضوع، مواد، تشبیہاں، تصوف، استعارے تے انھاں دی علاقائی علامتاں کوں شعری مثالیں راہیں بیان کیتے۔ آتے آپ نے وقت دی قربانی ڈے کے ایں گمشدہ کلام کوں کٹھا کر کے اینکوں ہمیشہ دی پائندگی بخشی ہے۔ سرائیکی وسیب انھاں دا بے حد ممنون اے۔

خیر شاہ دا ہوں سارا کلام زمانے دی اُچ جھک دی نذر تھی گیا آتے جہڑا کجھ محفوظ رہ گیا ہے او محققین دا منتظر ہا۔ خیر شاہ دا کلام کجھ عرصہ پہلے تک شعر و ادب دے عام قارئین دی پہنچ توں دور ہک خاص علاقے دے کجھ خاص لوکیں دے حافظے وچ محفوظ ہا۔ اور ایندا سارا متن زبانی روایت دی حیثیت رکھیندا ہا۔ طاہر تونسوی ایندے متن دی رسائی حاصل کرن کیتے انھاں لوکیں تک پہنچے جنھاں کوں خیر شاہ دا کلام یاد ہا۔ انھاں کھنڈے پُندے ہوئے ورقیاں دی ترتیب و تالیف کرنا ناممکن نہیں تاں مشکل ضرور ہے جبکہ انسان ہمت دا تیشہ چا گھندے تاں پہاڑ کوں وی پچھاں ہٹا ڈیندے۔ ایہا وجہ ہے جو طاہر تونسوی اصل متن تک رسائی حاصل کرن کیتے ہر طرح دی رکاوٹاں کوں پچھاں ہٹاتے منزل تک پہنچیندن۔

ڈاکٹر اسلم انصاری، طاہر تونسوی دی خیر شاہ اُتے تحقیق دے حوالے نال لکھدن:
”ڈاکٹر طاہر تونسوی، جو اس سے پہلے سرانیکی متون کے کئی چھپے ہوئے خزانے تلاش کر چکے
ہیں، خیر شاہ کے کلام کو یکجا کرنے میں کامگار ثابت ہوئے۔ اگر موصوف نے یہ سلسلہ اسی
طرح جاری رکھا تو وہ وقت دور نہیں جب انہیں قدیم سرانیکی متون کی جوئے شیر کافرہاد کہنا
مبالغہ میں شمار نہ ہو گا۔“ (۵)

سرانیکی دی صوفیانہ آتے عوامی شاعری وچ خیر شاہ دے کلام کول ہک اہم مقام حاصل ہے۔ انھوں دی
شاعری دا مقصد وحدۃ الوجودی فلسفے کول بیان کرن ہے۔ خیر شاہ سرانیکی شاعری دی تاریخ دا ہک تقریباً گمشدہ باب ہایا
ہمیشہ کیتے گم تھیون والا ہی ہا جو طاہر تونسوی ہمت دے نال بروقت اقدام کریندے ہوئے انیکوں گویا دستبر د زمانہ
دے ہتھوں چھک گھدا ہے۔ خیر شاہ دا مقام سرانیکی شاعری دی تاریخ وچ جو وی طے پاوے، اس توں قطع نظر
ایندے وچ کوئی شک نہیں جو انھوں دے کلام دی دریافت آتے ترتیب و تدوین نال سرانیکی شاعری دی تاریخ وچ ہک
نویں باب دا اضافہ تھیا ہے۔ طاہر تونسوی اپنے اس تحقیقی کارنامے تے یقیناً مبارک باد دے مستحق ہن کیوں جو انھوں
ہک اہم شاعر دے کلام کول ضائع تھیون توں بچا گھدا ہے۔

خوشدل حیاتی تے کلام

”خوشدل حیاتی تے کلام“ طاہر تونسوی دی ہک قابل قدر تحقیقی کاوش ہے۔ ایہ کتاب سیں امداد نظامی
دے منظوم اُردو ترجمے نال ۱۹۹۳ء وچ لوک ورثہ اسلام آباد شائع کیتی۔

طاہر تونسوی لکھدن:

”پچھلے ڈاہ سالیں توں سرانیکی دے علمی تے ادبی حلقیں دا اصرار ہا جو ایندرا سرانیکی متن الگ
کتابی شکل وچ چھاپیا ونچے تاں جو سرانیکی دے قدیم ورثے دا مطالعہ کرن وچ سہولت پیدا
تھیوے، اے گلھ دل کول وی لکھدی ہے۔ ایہا وجہ ہے جو ہن اے کتاب سرانیکی وچ شائع
تھیندی پئی ہے۔“ (۶)

طاہر تونسوی اے کم لوک ورثہ اسلام آباد دے مظہر الاسلام تے عکس مفتی دی کتاب ”لوک پنجاب“
توں متاثر تھی تے کیتا ہے۔ اس واسطے اولوک ورثہ نال رابطے وچ رہ گئے۔ انہیں کتاب شائع کرن دی حامی بھری پر
لوک ورثہ دی روایت مطابق کلام دا منظوم اُردو ترجمہ وی شامل کرن دی ہدایت کیتی گئی۔ اس سلسلے وچ طاہر تونسوی

اپنے معروف دانشور تے نہایت عزیز دوست سئیں امداد نظامی نال رابطہ کیتا تے در خواست کیتی جو او سراینکی زبان تے کلچر دے مزاج شناس ہن او اے منظوم ترجمہ کر ڈیون، امداد نظامی ہوراں ایں کم کول کرن دی تسلی ڈتی آتے انھاں مختصر وقت وچ اینداجاندار تے شاندار ترجمہ کر ڈتا۔ ایں بارے وچ ڈاکٹر احمد اپنی رائے ڈیندے ہوئے لکھدن:

”امداد نظامی کا ترجمہ اصل کے قریب ترین اس وجہ سے ہے کہ وہ سراینکی اور اردو سے تخلیقی سطح پر آشنا ہیں اور اس سلسلے میں کریڈٹ ڈاکٹر طاہر تونسوی کی مردم شناسی کو جاتا ہے۔ وہ نہ صرف خود متحرک ہیں بلکہ اپنے گرد و پیش میں بھی ہلچل پیدا کر دیتے ہیں اور میرے خیال میں ہم جیسے تنگ دلوں کی دنیا میں خوشدل کا کام وسعت اور خوشدلی پیدا کرے گا۔“^(۷)

خوشدل دی حیاتی آتے کلام بارے سب توں پہلے طاہر تونسوی تحقیق کیتی آتے انھاں دی شاعری کول کتابی صورت وچ چھپوایا۔ ڈاکٹر انوار احمد طاہر تونسوی دے ایں کم بارے لکھدن:

”ڈاکٹر طاہر تونسوی نہایت فعال، سرگرم تے متحرک شخصیت ہن تے اے گلہ بہوں اہم ہے جو خوشدل بارے پہلا تحقیقی مضمون ڈاکٹر طاہر تونسوی دا لکھیا ہویا ہے، انھاں خوشدل دی حیاتی آتے شاعری ساڈے تک پہنچائی ہے اے شاید انھاں دا ہی حصہ ہئی۔“^(۸)

طاہر تونسوی خوشدل آتے تحقیق کرن واسطے مختلف علاقیں دا ذاتی طور تے دورہ کرتے معلومات حاصل کرن وچ کامیاب تھے۔ ایں سلسلے وچ انھاں ۸۷ء وچ جلال پور پیر والا دا دورہ کیتا انھاں دے مطابق جو محمد غوث خوشدل دا تعلق اتھوں دے معروف ولی حضرت سلطان احمد قتال دے خانوادے نال ہے او خواجہ فرید توں ہک صدی پہلے سراینکی ڈوہڑہ دا چراغ روشن کریندے پئے ہن۔ طاہر تونسوی ڈوہڑیاں دا تحقیقی تے تنقیدی جائزہ گھدا ہے آتے انھاں دی تحقیق موجب خوشدل دی شاعری دا وڈا موضوع ”ہیر رانجھا“ دی رومانی داستان ہے۔ اے کتاب خوشدل دے حوالے نال ابتدائی تحقیق دا درجہ رکھیندی ہے۔ جیندے آتے مزید تحقیقی کم دی گنجائش موجود ہے۔ طاہر تونسوی دے بقول:

”میڈی سراینکی اہل قلم کئے در خواست ہے جو او خوشدل دے کلام دی گول وچ میڈی مدد کرن یا او خود اے کلام کٹھا کرتے ایں کم کول آگول تے ودھاوین تاں جو سراینکی دا قدیم ورثہ کتابی شکل وچ محفوظ تھی وچ تے آون والے محققین کیتے ہلدے ڈیوے دا موجب بنے۔“^(۹)

چراغ اعوان دی ہیر

طاہر تونسوی قدیم سرایتی شاعری دے حوالے نال ”چراغ اعوان دی ہیر“ بارے ہک تحقیقی آتے تنقیدی کتاب شائع کیتی ہے۔ اے کتاب ایں گالھوں اہم ہے جو چراغ اعوان دا کلام پہلی دفعہ چھاپن دا اعزاز وی طاہر تونسوی دے حصے وچ آیا۔ ”چراغ اعوان دی ہیر“ طاہر تونسوی دی ڈو جھی اہم تحقیقی کاوش ہے۔ سرایتی ادبی بورڈ اینڈ ایڈیشن ۱۹۸۲ء وچ شائع کیتا ہے۔ بعد وچ ایم اے دے طالب علمیں دے ضرورت سانگے سرایتی ادبی بورڈ ۲۰۰۲ء وچ اینڈ ایڈیشن شائع کیتا۔ چراغ اعوان دا قصہ ہیر رانجھاکم و بیش ترائے صدیاں پہلے لکھیا گیا۔ اے پہلی دفعہ ۱۹۸۱ء وچ ملتان توں شائع تھیا۔ ایں کتاب دی دریافت دا سہرا کیندے سرتے رکھیا ونجے اے کہیں کوں معلوم نہیں تھی سگیا۔ ڈو جھی دفعہ کتاب ڈیرہ غازی خان دے ہک تاجر کتب لاہور توں چھپواتے شائع کرایا۔ طاہر تونسوی صاحب انھیں نسخیاں کوں بنیا دینا آتے انھیں کتاب وچ مصرعے، قافیہ آتے کتابت دی غلطیاں کوں دیدہ ریزی نال درست کیتا ہے۔ انھیں چراغ اعوان دی ہیر دا ڈو جھیاں کتاباں دے قصہ ہیر رانجھا دے نال تقابلی مطالعہ وی کیتا۔ چراغ اعوان دی زبان اہم کنیں ترائے سو سال پہلے دی زبان ہے ایں کیتے غیر مانوس لفظیں دے معنیاں کوں اپنی تحقیقی کاوش دے آخر وچ شامل کیتا ہے۔ آتے حواشی وی درج کیتے ہن۔

طاہر تونسوی قصے دا تنقیدی جائزہ گھدا ہے آتے کتاب وچ سب توں پہلے مصنف دے حالات زندگی بیان کیتن تے قصے دی مختلف خوبیاں کوں بیان کیتے۔ جیویں پلاٹ، کردار، جذبات نگاری، مرقع نگاری، منظر نگاری، جزئیات نگاری، حقیقت نگاری، مشاہدے دی وسعت، معاشرتی رویے تے رسم و رواج، موسیقیت، شاعرانہ تخیل، جدت پسندی، زباندانی، ہیر دا مقام آتے آخر وچ ہیر دا متن درج کیتے۔ طاہر تونسوی دی اے تحقیقی کاوش جتھاں طالب علمیں دی ضرورت کوں پورا کریندی ہے اُتھاں چراغ اعوان دی ہیر نال دلچسپی رکھن والے قارئین کیتے وی اے ہک اہم کتاب ہے۔

قائد اعظم تے سرایتی زبان و ادب

”قائد اعظم تے سرایتی زبان و ادب“ سرایتی ادبی بورڈ دی ۴۳ ویں پیشکش ہے جیڑھی سال قائد اعظم دے سلسلے وچ ۲۰۰۲ء وچ شائع کیتی گئی آتے ایں کتاب دے محرک ڈاکٹر انعام الحق جاوید بنے جہڑے ویلے ڈاکٹر انعام الحق جاوید علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی دے شعبہ پاکستانی زبانیں دے چیئرمین ہن تاں انھیں قائد اعظم دے سال دی مناسبت نال ”قائد اعظم پاکستانی زبانوں کے آئینے میں“ دے نال ہک کتاب شائع کروان دا ارادہ کیتا

آتے سراینکی زبان و ادب دے نامور سکالر ہون دی وجہ کنے اے کم طاہر تونسوی دے ذمہ لایا گیا جیکوں انھماں ”قائد اعظم سراینکی زبان و ادب کے آئینے میں“ دے عنوان نال اپنا مقالہ لکھیا۔ طاہر تونسوی مکمل خلوص، محنت آتے جانفشانی نال اے کم پورا کیتا، آتے انھماں دے ایس مقالے کوں کتاب ”قائد اعظم پاکستانی زبانوں کے آئینے میں“ وچ شامل کیتا گیا۔ بعد وچ ایس مقالے کوں کتابی شکل وچ شائع کروایا گیا اے کتاب وزارت اطلاعات و ثقافت حکومت پنجاب لاہور دے مالی تعاون نال چھاپی گئی۔ ایس کتاب دا انتساب ڈاکٹر انعام الحق جاوید دے نانویں کیتا گیا ہے۔

”قائد اعظم تے سراینکی زبان و ادب“ سال قائد اعظم دی ہک کڑی ہے۔ ایس کتاب وچ نظم تے نثر وچ لکھی گئی سراینکی تحریراں کوں کٹھا کرتے لکھا گیا ہے۔ سراینکی دے شعری آتے نثری ادب دے سرمائے وچ قومی آتے ملی موضوعات دی کوئی کمی کاسنی۔ تحریک پاکستان کوں کامیاب بناون ساکنگ جتھماں سراینکی وسیب دی عوام نے بھرپور حصہ گھدا اتھماں سراینکی زبان دے شعراء آتے لکھاریاں وی قائد اعظم داساتھ ڈیون ساکنگ پاکستان دیاں نظماں آتے سراینکی ترانے لکھ تے عوامی جوش آتے جذبے کوں خوب اُبھاریا ہے۔ ایہ سچ ہے جو سراینکی وسیب وچ دین آتے مذہب نال وابستگی آتے قومی یکجہتی دی خدمات ملک دے کہیں حصے توں گھٹ کاسنی جیندا اظہار تخلیقی سطح آتے نہایت بھرپور انداز نال نہیں تھی سگیا ہے۔ اوں دور دے سراینکی شاعراں وچ بابا شیر محمد پاکستانی، رسول بخش آتے غلام رسول ڈڈا زیادہ مشہور ہن۔

طاہر تونسوی مبین آتے متوازن فکر دے حامل دانشور آتے ادیب ہن۔ او اپنی فکر آتے سوچ داسر چشمہ قومی آتے ملی تصورات نال بہر عنوان قائم رکھدن۔ طاہر تونسوی قائد اعظم آتے سراینکی زبان و ادب لکھ کراہیں سراینکی ادب کوں قومی دھارے وچ شامل کرتے انتہائی اہمیت دا حامل کم کیتے۔

بقول ڈاکٹر سلیم اختر:

”سرائیکی ادب کا مطالعہ کریں تو پتہ چلتا ہے کہ سرائیکی نظم و نثر دونوں میں نہ صرف تحریک

پاکستان کے محرکات کو موضوع بنایا گیا ہے بلکہ عظیم قائد حضرت محمد علی جناح کی کوششوں

کو بھی سراہا گیا ہے اور انہیں بجاطور پر خراج عقیدت پیش کیا گیا“^(۱۰)

علامہ اقبال تے سراینکی زبان و ادب:

”علامہ اقبال تے سراینکی زبان و ادب“ وچ طاہر تونسوی نے اقبال آتے سراینکی دانشوریں آتے ادیبیں

کلام دا ہک قابل قدر انتخاب شامل کیتا ہے۔ علاوہ ازیں علامہ اقبال دی نظماں دے سراینکی تراجم وی شامل کیتے

نہیں، جیندے وچ ”جاوید نامہ“ توں اقتباس ”عقل و دل“، ”ہلال“، ”ہمالیہ“، ”شکوہ“ آتے ”جو اب شکوہ“ جہی نظماں خاص طور تے قابل ذکر ہن۔ سرانیکی ادیب، دانشور آتے شاعر علامہ اقبال کوں خراج عقیدت پیش کرن وچ کہیں توں پچھاں کائی، کتاب دے آخر وچ علامہ اقبال آتے لکھے و نجن آ لے سرانیکی اہل قلم دے اقبال آتے مضامین آتے رساں و جرائد اک بٹیش بہا اشاریہ وی شامل ہے۔

طاہر تونسوی ہوراں دے تحقیقی کم دا جائزہ گھنڈے ہوئے پتہ لگدے جو انھاں ماضی دی دھوڑ وچ گم تھئے ہوئے بہوں سارے تخلیق کاراں دے شعری تے نثری سرمائے کوں ہک واری ول نواں کر ڈتا ہے۔ او ادب دے طالب علماں تے قاری دار شتہ تاریخی، تہذیبی تے ثقافتی شعور ناں جڑیندن ایندی واضح مثال ”خیر شاہ داکلام“، چراغ اعوان دی ہیر آتے خوشدل دے ڈوپڑہ جات ہن۔ سرانیکی زبان تے ادب دا ذکر طاہر تونسوی دے بغیر ادھورا ہے جڈاں وی سرانیکی دے بارے گالھ کھسی تاں طاہر تونسوی داناں ہک وڈے آگوان دے طور تے گنیا ویسی۔ انھاں دی سرانیکی ادب دی خدمات بارے ڈاکٹر مقبول گیلانی رقمطراز ہن:

”سرانیکی ادب دا جتنا سمل ڈاکٹر طاہر تونسوی تحقیق تے تخلیق دے راہیں چھاپے او کوں ڈیکھ کے اے آکھیا و نجن سگدے جو ڈاکٹر طاہر تونسوی سرانیکی زبان تے ادب دا سچا خادم ہے۔ انہاں داناں اچو کے دور وچ سرانیکی ادب دی سُنجان تے مان ہے۔ سرانیکی ادبی بورڈ ملتان دی چھتری تلے چھپن آلیاں ڈھگ ساریاں کتاباں ڈاکٹر طاہر تونسوی دے بغیر سامنے نہ آ سگدیاں ہن۔ آون آ لے سرانیکی زبان تے ادب دے لکھاری ڈاکٹر طاہر تونسوی دی خدمات داضرور اعتراف کریں۔“^(۱۱)

طاہر تونسوی بحیثیت نقاد

طاہر تونسوی سرانیکی تنقید و تحقیق دا ہک چانیا سُنجانا ہونا ہے انہاں دی فکری تے علمی روشنی انہاں دے قلم دی نوک نال لکھیے ہوئے ہک ہک اکھر وچوں بٹھڈی پئی ہے۔ انھاں دی مغربی آتے مشرقی تنقیدی دیستاناں آتے ڈونگی نگاہ ہئی۔ ایندے علاوہ او نویں نویں تنقیدی رجحانات توں وی بخوبی آگاہ ہن او تنقید دا تاریخی شعور وی رکھیندے ہن تے لسانی عمل تے معاصر ادبی صورت حال توں وی پوری واقفیت رکھیندے ہن۔ او ہک باشعور، بالغ نظر تے فہمیدہ نقاد و آنگوں اپنے تنقیدی عمل وچ روایت دے تسلسل دی تلاش تے نویں دنیا دی کھوج وچ رہندے ہن۔ اس طرح طاہر تونسوی دی تنقید صرف تنقید نیں راہندی بلکہ او تحقیقی تنقید دے درجے تے نچ ویندی ہے۔

انہاں دی داخلی بصیرت تے جمالیاتی حس، جمالیاتی تسکین داسامان وی فراہم کریندی ہے انہاں مغربی تنقید دا ڈونگھا مطالعہ کیتے پر او مغربی تنقید دے اُچے اُچے تے وڈے وڈے نانویں توں مرعوب نہ ہوندے ہن تے نہ او تقلید تے یقین رکھیندے ہن۔ طاہر تونسوی دا تنقیدی شعور تے گہری تنقیدی نگاہ جو کجھ محسوس کریندی ہے آپ اوندی روشنی وچ نتائج اخذ کریندے ہن۔ ایں بارے وچ طاہر تونسوی ڈسیندن:

”میں تنقید دے سچے آتے کھرے دبستان نال تعلق رکھدا ہاں، میڈے نزدیک فن پارہ زیادہ اہم ہے آتے ہر فن پارہ اپنے نال تنقید دارویہ وی نال گھن آندے، میں انہاں لوکیں وچوں کانخی جہڑے مختلف تنقیدی دبستاناں دے حوالے ڈے کر اپیں تنقید کوں بوجھل بنا ڈیندن انویں میں ترقی پسند، جمالیاتی تنقید آتے نفسیاتی تنقید دے دبستاناں توں متاثر ہاں آتے میڈیاں تحریراں کوں انہاں دے پس منظر وچ ڈٹھاؤنچ سگدا ہے۔“ (۱۲)

تنقید تے تحقیق دے حوالے نال تونسوی ہوراں ودھیرا کم کیتے تے انہاں دی تنقید اتجھی تنقید اے جیندا ڈونگھا اڑخ نہیں گولیاؤنچ سگدا، ایہو وجہ ہے جو طاہر تونسوی ادبی دنیا وچ ہک نقاد دے طور تے وی سُنجاتے ویندن، جہڑا کم تونسوی صاحب نے تحقیق تے تنقید دے حوالے نال کیتا ہے اوہ سب توں نوکلے ہے، ڈاکٹر شبیہ الحسن، شارب ردولوی دے حوالے نال طاہر تونسوی بارے آبدن۔

”ڈاکٹر طاہر تونسوی ایک اچھے سکالر اور صاحب نظر محقق نقاد ہن۔ انہوں نے تحقیق و تنقید کے جو کام کئے ہیں اور جس اعلیٰ معیار کو قائم رکھا ہے، اس کا اعتراف نہ کیا جانا ادبی بددیانتی ہوگی، اُردو میں جو چند نام ابھر کر سامنے آتے ہیں ان میں ڈاکٹر طاہر تونسوی کا نام بہت نمایاں ہے۔“ (۱۳)

”لمحہ موجود“ طاہر تونسوی دی اپنی اصطلاح ہے انہاں دے مطابق ”لمحہ موجود“ ماضی دی اتجھی بازگشت ہے جیندے وچ حال آتے مستقبل ڈوہیں شامل ہن، گویا گزرے ہوئے تجربات دے تناظر وچ نویں عہد دی تفہیم آتے اوندی ساری صورتحال دی وضاحت لمحہ موجود ہے آتے جہڑا دانشور ایویں نیں کریندا اوند لمحہ موجود ہی نہیں، ایں وجہ کنے لمحہ موجود ہک اتجھی تخلیقی رو ہے جیکوں زوال نہیں ہے۔

طاہر تونسوی ہک ایتھے نقاد ہن جہڑے جو کہیں موضوع بارے تاریخی پس منظر، روایات، رجحانات اتے انسان دوستی، معاشرتی مسائل اتے انہاں دی نشاندہی کرتے ادب دا تجزیہ کریندن تے لوکین دے جذبات و احساسات دی ترجمانی دا حق وی ادا کریندن۔ ایں حوالے نال طاہر تونسوی ڈسیندن:

”ڈاکٹر محمد علی صدیقی ”رجحانات“ دے دیباچے وچ میکوں اُردو دے سماجیاتی تنقید دے دبستان دا نمائندہ قرار ڈتے۔ ایندی وجہ اے ہے جو میں جڈاں وی فنکار دے بارے وچ لکھدا ہاں تاں اوندے سماج تے کلچر نال تعلق کوں ضرور گولیندا ہاں کیوں جو میں ڈاکٹر سلیم اختر توں متاثر ہاں۔ ایں وجہ کئے میں اپنی تنقید وچ فنکار دی سائیکلی اتے اوندے تجزیے کوں اہمیت ڈیندا ہاں۔“ (۱۳)

طاہر تونسوی دا اندازِ تحریر سادہ اتے رواں ہے کیوں جو انہاں دا مخاطب ادب دا قاری ہے۔ متن وچوں نویں معنیاں دی گول پھول انہاں دی تنقید دا حاصل ہے۔ او کہیں وی شاعر اتے نثر نگار دی لکھتاں وچوں پوشیدہ جہتاں کوں نشاں کریندن۔ انہاں دی نظر ہک جوہری دی نظر ہے تے او کہیں وی ادب پارے کوں پرکھن وپلے توازن کوں ہتھوں نی وچن ڈیندے تے مختلف جہات کوں سامنے رکھ کر اہیں اوندی اہمیت تے افادیت کوں نشاں کریندن تے اوندے ادبی مقام و مرتبے دا تعین کریندن۔

طاہر تونسوی فن برائے زندگی دے قائل ہن ایں کیتے جو زندگی اوندے مشمولات، معاملات اتے معمولات تے ایں توں وابستہ افراد دے متعلقات ادب دا موضوع ہن اتے انہاں توں اُنج تھی کر اہیں کوئی ادیب ادب تخلیق نی کر سگدا ہے۔

طاہر تونسوی اُردو اتے سرائیکی ڈوہیں زبانیں وچ لکھدے ہن ایں اعتبار نال روایت اتے جدت پسند ہن لیکن تقلید دے دگ اتے اُتر دے رہون دے قائل کوئی۔ اوروایت کونوں اپنا رشتہ تعلق ایں سانگے جربندن کیوں جو انہاں دے خیال موجب روایت دا شعور در حقیقت جدیدیت تیں پھجن کیتے ضروری ہے۔

تنقید دے حوالے نال انہاں دیاں درج ذیل کتاباں ہن۔

- 1- سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری
- 2- سرائیکی ادب ریت تے روایت
- 3- خواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت

4- سرانجکی دے چونویں افسانے

طاہر تونسوی دا تنقیدی رویہ محض تنقید برائے تنقید یا تنقید برائے تعریف باہمی ہرگز نی ہے بلکہ انہاں دی تنقید تخلیق پارے دے حسن توں پھندی ہے او انہاں تنقید نگاراں وچوں ہن۔ جہڑے کہیں وی زمانے دی تخلیقی روح کوں تحقیق وچوں دریافت کر بندن۔ میڈی ایں گلہ دا واضح ثبوت طاہر تونسوی ہوراں دی کتاب ”سرانجکی وچ مزاحمتی شاعری“ ہے۔ انہاں سرانجکی شاعری وچ ایں مدافعتی آتے مزاحمتی عمل دا پہوں گہرے انداز نال مطالعہ کیتے آتے ایں مزاحمتی عمل وچوں واضح تھیون والے رجحانات تے رویاں کوں واضح، ڈوٹوک تے ہمدردانہ نقطہ نظر نال پیش کیتے۔ سرانجکی میں مزاحمتی شاعری ۱۹۹۵ء وچ سرانجکی ادبی بورڈ ملتان دی طرفوں شائع تھی۔ ابتدائی طور تے اے طاہر تونسوی دا ہک مقالہ باجہڑا انہاں ۱۹۹۳ء وچ اکیڈمی آف لیٹرز دے زیر اہتمام ادیبیں دی کانفرنس وچ پڑھا ہا۔ بعد وچ انہاں ایں مقالے کوں کتابی شکل ڈتی آتے کتاب دے آخر وچ کئی شاعر اں دا نمونہ کلام وی ڈتے انہاں شاعر اں دے نمونہ کلام توں پہلے سرانجکی وچ مزاحمتی شاعری دے عنوان نال تفصیلی مضمون لکھیے جیندے وچ مزاحمتی شاعری دے ارتقاء دا جائزہ گھدے آتے شعری حوالیاں نال او ندیاں بنیادی خصوصیات بیان کیتیاں ہن۔ آپ نے ایں کتاب وچ سرانجکی شاعری دے حوالے نال پاکستانی ادب وچ سرانجکی فنکاراں دے مزاحمتی رویے دا تجزیہ کیتے آتے محمود درویش، نواب مظفر خان شہید، عاشق بزدار، نواب سرفراز خان، موہن لال، ارشد ملتان، آتے حضرت خواجہ فرید دے شعری حوالیاں نال اے ثابت کیتے جو پاکستانی ادب وچ سرانجکی زبان کہیں وی طرح ڈو جھی زبان دے مزاحمتی ادب توں پچھوں کانتی۔ ایں بارے وچ طاہر تونسوی اپنی رائے ڈیندے ہوئے لکھیندن:

”پاکستان دے قیام توں گھن کے ہُن توڑیں جنہاں شاعر اں نے سرانجکی شاعری وچ سماجی نا انصافی، جبر دے ارادیاں تے گھٹن دے ماحول دے خلاف مظلوماں، ناتواں آتے کمزوراں دی حیاتی دے ”لینڈ اسکیپ“ کوں زبان ڈتی ہے انہاں نے نویں انداز وچ تمثالاں وی بنائیاں ہن آتے نویں نویکے اسلوباں کوں وی پروان چڑھایا ہے، ہک اجتماعی ایسے دے احساس کوں دھیان وچ رکھیندے ہوئے ہر شاعر نے ہڈورتے تجرباں کوں بیان کیتا ہے آتے اُچڑے پُچڑے لوکاں دی کوئی نہ کوئی تصویر تراشی ہے آتے اپنے رد عمل آتے تجرباں نال سرانجکی زبان کوں نویاں ترکیباں ڈتیاں

ہن کچھ اوشاعر وی ہن جنہاں نے اُردو شاعری دی روایت نال جڑ کے اپنے زمانے دی حیاتی دی ترجمانی کیتی ہے جیویں سیں جانناز جتوئی، حسن رضا گریزی آتے ارشد ملتانی دا کلام ہے آتے کچھ اوشاعر ہن جنہاں ساری دنیا دے مزاحمتی اسلوباں کوں ڈیکھدے ہوئے اپنی مقامی روایت نال جڑ کے ہک نویں شعری ڈکشن دی تخلیق کیتی ہے جیویں سیں عابد عمیق، اسلم جاوید، ارشاد تونسوی۔“ (۱۵)

”سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری“ وچوں درج ذیل نکات ڈٹھے وچ سگدے ہن۔

- 1- سرائیکی صوبے دا قیام
- 2- بیورو کریٹس دا استحصالی رویہ۔
- 3- جنوبی پنجاب وچ آبادکاراں دے مسائل۔
- 4- لسانی پہلو کہ سرائیکی ہک الگ زبان ہے۔
- 5- دھندی اسٹیٹ آتے چولستان دی زمیناں دی مقامی آبادی کوں الاٹمنٹ۔
- 6- معاشی پہلو جو جنوبی پنجاب دے تمام تر وسائل ایندی تعمیر و ترقی آتے خرچ کیتے و ہن۔
- 7- پاکستان دے وسیع تر تناظر وچ جبر و تشدد دے خلاف اجتماعی رویہ۔

طاہر تونسوی مضمون دے آخر وچ لکھدن:

”اس کے باوجود مزاحمت کی فضا موجود ہے۔ سرائیکی دانشوروں کو ایک جنگ کے خاتمے کے باوجود دوسری جنگ کا سامنا ہے۔ دیکھیں عذاب موسم کب جائیں گے اور خوشگوار زمیں کب آئیں گی اور اس کے لئے سرائیکی شاعر کا قلم احتجاجی، مزاحمتی اور مدافعتی ادب تخلیق کرتا رہے گا۔“ (۱۶)

سرائیکی ادب ریت تے روایت

سرائیکی ادب ریت تے روایت طاہر تونسوی دے تحقیقی آتے تنقیدی مضامین دا مجموعہ ہے۔ انہاں سرائیکی ادب دیاں مختلف اصناف مثلاً کلاسیکی ادب، مرثیہ، داستان، مثنوی، تراجم، ڈراما، طنز و مزاح، سفر نامہ، سیفل نامہ، شاعری، فریڈیات، غزل آتے سرائیکی ادب دے چار سال، جھیں مضامین لکھتے آون والے نقادیں تے کھوج کاریں کیتے ادبی اظہار دانواں رستہ متعین کر ڈتے۔ طاہر تونسوی دے تنقیدی نظریات روایت دے شعور تے جدید

دور دے نقطہ نظر دی واضح آتے مدلل انداز وچ عکاسی کر بندن۔ طاہر تونسوی ہوراں سرانگی وچ مرثیے دی روایت، سرانگی ادب وچ اسلامی تہذیب دے عناصر، سرانگی وچ منظوم تراجم، سرانگی دا پہلا افسانہ نگار..... غلام حسن حیدرانی، سرانگی دا ہک قدیم شاعر..... گامن ملتان، پیت دے پندھ دا شاعر..... فاروق روکھڑی، سرانگی وچ داستاناں دی روایت، (تحریک آزادی وچ سرانگی دا حصہ، نویں سرانگی شاعری، قومی ادب دے وادھا وچ علاقائی زبانیں دا حصہ، سرانگی زبان دی شہکار مثنوی..... سینفل نامہ، سرانگی افسانے دی ٹور، سرانگی زبان وچ ڈرامہ، سرانگی ادب وچ طنز و مزاح، سرانگی وچ سفر نامے، سرانگی وچ ہائیکو، سرانگی شاعری وچ مقام حسینؑ، آتے خواجہ فرید جھنیں کلاسیکل شاعر دی شاعری آتے فن تے وی تنقید تے فکری گالھ مہاڑ کیتی ہے جسہڑی ایں کتاب دی اہمیت کوں زیادہ واضح کر ڈیڈی ہے۔ درج بالا مضامین وچ موضوع آتے مواد دے اعتبار نال خاصا تنوع نظر آندے۔ اے مضامین طاہر تونسوی مختلف سیمیناراں وچ پڑھیے ہن تے مختلف رسالیں وچ وی شائع تھیندے ریے ہن۔ انہیں مضمونیں بارے طاہر تونسوی خود بیان کر بندن جو:

”میڈے انہیں مضمونیں وچ میڈا اپنا تنقیدی آتے تحقیقی نقطہ نظر وی سامنے آندے تے میں کھلے ڈلے انداز وچ سرانگی ادب کوں متعارف کراون دی کوشش کیتی اے تاں جو انہیں لوکیں دی اے شکایت دور تھی ونجے جو سرانگی زبان دے دامن وچ کجھ کائی۔ میڈے مضامین ایں گالھ کوں واضح کر بندن جو سرانگی زبان تے ادب دا دامن بہوں وسیع آتے ایندا سرمایہ تے ورثہ وی بے بہا ہے..... میکوں اُمید ہے جو میڈے ایں مجموعے نال تحقیق تے تنقید دی روایت مضبوط تھیسے تے اے کم آگوں ٹرپوسی۔“ (۷۱)

”سرانگی ادب ریت تے روایت“ طاہر تونسوی دے فن تحقیق آتے تنقید دامنہ پولینڈ اثوت ہے۔ ہر صنف دی روایت دا شعور آتے محققانہ جائزہ یا اہو کے دور دی تخلیقی قدراں دا تنقیدی مطالعہ انہاں ہر میدان وچ اپنی رائے کوں نہایت سلیقے نال پیش کیتا ہے۔ ایندے نال نال اپنے وسیب، ادب، زبان آتے تہذیب و ثقافت نال وابستگی انہاں دی شناخت دا معتبر حوالہ ہے۔ طاہر تونسوی دا شمار انھاں خوش نصیب نقادیں وچ تھیندے جنہیں دی رائے کوں ہمیشہ اہمیت ڈتی گئی ہے۔

ڈاکٹر خالد اقبال لکھن جو:

”ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنے خیالات راہیں جو دلیل بیان کہتی ہے اوہک وڈا سچ ہے کیوں جو ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دی این کتاب توں پہلے تنقید آتے تحقیق دے دگ اُتے کوئی وکھری تے نمایاں لاٹ نہ ڈسدی ہی انہاں دے این تحقیقی تنقیدی کم نے رستے دے پہوں سارے کنڈے ہٹا چھوڑن۔“ (۱۸)

طاہر تونسوی دے موضوعات تحقیق آتے تنقید دا گھیرا بہوں کھلا ہے۔ انھاں دا تنقیدی شعور جان دار ہے۔ انداز بیان سادہ مگر اثر کرن آلا ہے۔ ۱۹۸۰ء توں ۱۹۸۳ء تیں دے چار سالوں دے ادب دا جائزہ وی کتاب دا ہک اہم مضمون ہے۔ این جائزے توں سرانجی ادب دی رفتار تے ٹور دا پتہ لگدے آتے لکھاریاں دی توجہ انہاں پاسیاں ول ڈیوائی گئی ہے جسہڑے توجہ منگدن۔ انہاں دے جائزیاں دا انداز خالص تنقیدی ہے۔ پروفیسر شوکت مغل سرانجی ادب..... ریت تے روایت دے دیا چے وچ لکھن جو:

”سرانجی ادب..... ریت تے روایت سرانجی دے تنقیدی تے تحقیقی ادب وچ ہک بہوں وڈا ودھا ہے، اے کتاب مصنف دی کئی سالوں دی محنت داست ہے۔ آتے اے کتاب نہ صرف آج دے نقاداں کوں راہ لیبی بلکہ مستقبل وچ لکھن آلیاں کوں منزل کن ٹرن دی راہ وی ڈیکھیبی۔“ (۱۹)

طاہر تونسوی دی اے کتاب (سرانجی ادب..... ریت تے روایت) بنیادی طور تے تنقید دی کتاب ہے۔ تونسوی صاحب اُردو ادب دے وی مئے ہوئے نقاد بن۔ انہاں این کتاب وچ ادب دے ہر موضوع تے اپنا تنقیدی نقطہ نظر پیش کیتے۔ ڈاکٹر مقبول حسن گیلانی لکھن جو:

”ڈاکٹر طاہر تونسوی سرانجی ادب تے گہری نظر رکھن تے سرانجی زبان تے ادب دے ہر کچھ کوں تنقیدی آتے تحقیقی طور تے سامنے گھن آئن۔ اے کم سرانجی زبان تے ادب تے کم کرن آلیاں واسطے ہک رستہ وی ہے تے سو جھلا وی۔ انہاں مضموناں وچ سرانجی ادب دیاں ساریاں وکھیاں دے رنگ نظر دن۔ سرانجی زبان تے ادب دا دامن بہوں وسیع ہے تے ایندا علمی تے ادبی سرمایہ قدیم وی ہے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی نے ویلے دی این لوڈ کوں نولکے تے نروئے انداز نال پورا کیتے۔“ (۲۰)

طاہر تونسوی سرانجی ادب داہک مہاندرادانشور ہے۔ آپ نویں نسل دے ”لمحہ موجود“ وچ ہک ایجھے تنقید نگار ہن جہڑے مسلسل مطالعہ کریندے، لکھن وچ مصروف رہندن آتے اپنے مقالات کوں چھویندے رہندن۔ طاہر تونسوی ایں وجہ توں کامیاب ہن جو او کہیں مخصوص دائرے وچ رہتے فن پارے دا تجربہ نہیں کریندے بلکہ فنکار دے مزاج، اوندی قدرتی صلاحیت آتے آل دو آلے رونما تھیون والے عناصر دا تجرباتی مطالعہ وی کریندن۔

خواتین کی سرانجی تخلیقات میں عورت:-

خواتین کی سرانجی تخلیقات میں عورت دراصل نسائیت دی تحریک آتے نسائی شعور دے اوں تنقیدی مطالعے دے سلسلے دی اہم پیش رفت ہے۔

جہڑی جو فکری آتے تحریکی طور تے ہک دبستان دی صورت اختیار کریندی ویندی ہے۔ جیندے بارے وچ افسانہ نگار انتظار حسین لکھدن:

”اے آکھن غلط ہے جو ایں ویلے ادب دی کوئی تحریک کائنی۔ ہک تحریک ہے آتے اوہ ہے فیمنزم جیویں جو عالمگیر سطح تے سوشلسٹ تحریک چلدی پئی ہے اوندے اثرات دے تحت اُردو ادب وچ ہک تحریک شروع تھی جیکوں اسان اُردو ادب دی تحریک آہدے ہیں۔ ایں طرح ایں ویلے عالمی سطح آتے ہک نسائی آزادی دی تحریک چلدی پئی ہے تے ایندے اثرات اساڈے ادب آتے وی ڈسدن جنہاں نے ہک تحریک دی شکل اختیار کر گھدی ہے۔“^(۲۱)

طاہر تونسوی عالمی تناظر وچ آون والیاں ادبی تحریکاں آتے رجحانات توں باخبر نقاد ہن، ایہا وجہ ہے جو انہاں نسائی ادب دے ضمن وچ وی سرانجی خواتین لکھاریاں دی تخلیقات (افسانے، ڈرامے، شاعری) بارے نفسیاتی تجزیہ کیتے ایں حوالے نال طاہر تونسوی لکھدن:

”عورت کے حوالے سے جو باتیں عمومی تناظر میں کہی گئی ہیں سرانجی وسیب کا لینڈ سکیپ اس سے اور بھی مختلف ہے اور یہاں بسنے والی عورت کی کہانی قابلِ رحم ہے کہ اس نخلے کی نوعیت ہی کچھ اور طرح کی ہے۔ یہاں ایک طرف جاگیر داری نظام ہے تو دوسری طرف برادری سسٹم اور یہاں پیدا ہونے والی عورت ہی نہیں مرد بھی جاگیر دار اور سردار کا نہ صرف غلام ہوتا ہے بلکہ اس کی رعایا ہوتا ہے چنانچہ عورت اور مرد دونوں ظلم کی چکی میں

پتے رہتے ہیں۔ مرد تو پھر بھی چادر اور چار دیواری کی قید سے آزاد ہو جاتا ہے مگر عورت تو سدا اس جال میں پھنسی رہتی ہے، اسے صرف مرد کا تابع دار ہی نہیں رہنا پڑتا بلکہ جاگیر دار اور سردار کا بھی فرمانبردار ہو کر رہنا پڑتا ہے اور اس طرح جو المناک اور افسوسناک داستانیں جنم لیتی ہیں وہ ایک الگ بات کا متقاضی ہے۔“ (۲۲)

تریمت اللہ تعالیٰ دی خوبصورت تخلیق ہے تے ایندی وجہ کئے انسان دی بقا ہے، ساری دنیا دے ادب وچ عورت دے حوالے نال بہوں کجھ لکھیا گیا ہے۔ عورت دے کئی روپ ہن، اوہکے ویلے ماء، بھین، بیوی آتے دھی دی حیثیت رکھیندی ہے۔ مرد لکھاریاں دے نال نال خواتین لکھاریاں وی اپنی تحریریں وچ عورت کوں موضوع بنایا ہے۔ طاہر تونسوی ہوراں نساہت دی تحریک کارن سرانگی و سب وچ رانگ جاگیر دارانہ، مفاد پرستی، ظلم آتے جبر دے نظام کوں بے نقاب کیئے آتے اوہک اہم نساہت نفسیاتی نکتے کوں بیان کریندن۔

”جہاں تک سرانگی شاعری کا تعلق ہے سرانگی شاعرات نے اس موضوع پر بڑی قوت اور توانائی سے قلم اٹھایا ہے۔ ایک بات یہاں دلچسپی کی ہے کہ سرانگی شاعری میں عورت عاشق اور مرد محبوب ہے۔ عشقیہ داستانوں میں اس کی مثالیں موجود ہیں چنانچہ ہیر، سسی، سسی، عاشق کرداروں میں سامنے آتی ہیں۔ خاص طور پر سسی کا کردار مظلومیت کا سب سے بڑا نشان ہے۔“ (۲۳)

طاہر تونسوی دی اے کتاب ”خواتین کی سرانگی تخلیقات میں عورت“ اس گلہ دا اعتراف ہے جو عورت دے بغیر ہر تخلیق ادھوری ہے آتے طاہر تونسوی ہوراں دے تحقیقی آتے تنقیدی کم وچ اس شے دی گواہی ہے جو تریمت اپنے ڈکھ شکھ دا فنکارانہ اظہار خود کر سگدی ہے۔ طاہر تونسوی مسرت کلا نچوی دے افسانوی موضوعات دا ویورا کریندے ہوئے آہدن:

”مسرت کلا نچوی نے عورت کے مسائل خاص طور پر دیہات کی زندگی اور اسے بسر کرنے والی عورتوں کو اپنے افسانوں کا موضوع بنایا ہے اور وہ اپنی کہانیوں میں عورتوں کی دنیا کے درمیان اور نچلے طبقے کے لوگوں کی معاشی اور معاشرتی زندگی اور ان کے ماحول کی عکاسی کرتی ہے اور عورتیں جن حالات و واقعات سے گزرتی ہیں یا ان پر جو کچھ بنتی ہے اور جو سلوک ان سے روا رکھا جاتا ہے یہ سب حقیقت پسندانہ اور سچے انداز میں مسرت کلا نچوی کی

کہانیوں میں موجود ہے اگرچہ اس کا قلم سفاکی کا مظاہرہ نہیں کرتا پھر بھی تلخی نمایاں ضرور ہے اور یوں بھی اس کے ہاں معاشرے میں گھسن کی طرح پسلی ہوئی عورت سے مسرت کلاںچوی کو ہمدردی ہے اور یہ ہمدردانہ رویہ اُس کی کہانی کے اسلوب سے بھی ظاہر ہو جاتا ہے۔“ (۲۳)

طاہر تونسوی اپنے مقالات دے عنوانات وچ جدت پیدا کریندن۔ انہاں دے تنقیدی مقالات دے موضوعات دلچسپ، نویں آتے حیران کر ڈیون والے ہوندن۔ آپ ہک ہمہ جہت شخصیت دے مالک ہن او محقق، تنقید نگار، شاعر آتے تخلیق کار ہن۔ انہاں دی رائے بے لاگ سچی آتے کھری ہندی ہے او اپنے عہد دے ادبی حالات، مباحث ادب تحریکاں آتے رجحانات توں پوری طرح باخبر راہندن۔ اِت پاروں انہاں دے تنقیدی رجحانات جامد کوئی بلکہ حیاتی دی رنگارنگی وانگوں نت نویں ڈکھالی ڈیندن۔ طاہر تونسوی دی تنقیدی خوبیاں بارے ڈاکٹر خلیق انجم ”فنی تنقید“ وچ لکھدن:

”انہاں دے تنقیدی مضامین دی اے وڈی خوبی ہے جو او پوری دیانت داری دے نال کہیں وی طرح دی عصبیت توں اُچیرا تھی کر اپیں فن پاریاں دا تنقیدی جائزہ گھندن او ہک اعلیٰ درجے دے ذمہ دار تے باشعور نقاد دی حیثیت نال ادب دا جائزہ عصری سابق وچ گھندن آتے اوندے عہد دے سیاسی، سماجی تے تہذیبی اڈیل وچوں جائزہ گھندن۔“ (۲۵)

طاہر تونسوی دی اپنی رائے آتے لپٹا اسلوب ہے۔ تنقید وچ او تاریخ کوں او ڈھرنیں تھیون ڈیندے۔ طاہر تونسوی دا انداز تحریر سادہ آتے سلیس ہے کیوں جو انہاں دا مخاطب ادب دا قاری ہے۔ متن وچوں نویں معنی دی گول پھرول انہاں دی تنقید دا حاصل ہے اور کہیں وی شاعر آتے نثر نگار دی لکھت وچوں پوشیدہ جہان کوں نشا بر کریندن۔ طاہر تونسوی ہک ایجھے انسان دانال ہے جسہڑا کم کرن چاؤدا ہے، محنتی آتے اُن تھک ہے۔ طاہر تونسوی اپنے وسیب، اپنی دھرتی دے تخلیقی ادبی سرمائے دے سانسجن بارے وپورا کار، تنقید نگار تے کھوج کار ہن۔ ”سرائیکی آتے اُردو دا مشترکہ لسانی منظر نامہ“ ہک ایجھا موضوع ہے جیندے راہیں انہاں اُردو زبان دی ابتداء، تے ارتقاء دے نال نال سرائیکی دیس، وسیب دی اہمیت تے سرائیکی زبان دی لسانی سرمائے کوں اکٹھا کیتے تے ایندی اہمیت کوں اُسرا گوی کیتے۔

جسوں میں طاہر تونسوی دی شاعری دا تعلق ہے انھیں شاعری توں ہی اپنے ادبی سفر دا آغاز کیتا آتے اپنے اندر دے تخلیقی فنکار کوں زندہ رکھیا آتے انھیں تخلیق اور تنقید دے رشتے کوں وی بحال رکھیا۔ اوہک سنجیدہ نقاد آتے محقق ہن انھیں اپنی حیاتی تے ملازمت دے مسئلایاں کوں اپنے اُتے حاوی نہیں تھیون ڈتا۔ انھیں ہمیشہ ایجھے پہلو سامنے رکھے ہن جیندے وچ ادب دے معیار دا مسئلہ، سچ آتے حقیقت تیں دا سفر تھیندا ہا۔ ڈاکٹر شبیہ الحسن، ڈاکٹر انیس اشفاق دے حوالے نال طاہر تونسوی ہوراں دے تنقیدی تجزیوں دی ہک خصوصیت ایں طرحاں ڈسیندن:

”طاہر تونسوی کے تنقیدی تجزیوں کی ایک خصوصیت یہ ہے کہ ان کے مضامین میں لفظیات اور اصطلاحات کی تکرار نظر نہیں آتی، وہ سادہ اور سلیس زبان استعمال کرتے ہیں اور ان میں وہ پیچیدگی اور ابہام نہیں جو اکثر مفہوم سے عاری ہوتا ہے۔“^(۲۶)

طاہر تونسوی دے قلم دا دائرہ کار بہوں وسیع ہے او شاعری ہن، نقاد آتے محقق وی آتے انھیں دی تحقیق و تنقید وچ موضوعات دا تنوع ہے۔ او تحقیق دے میدان وچ بہوں عرق ریزی تے محنت نال کم گھندے ہوئے نویس نوں عنوانات دی گول وچ رہندے ہن۔ آپ ایہو جیہاں چیزاں گول پھول کے اساڈے سامنے گھن آندن جو انھیں کوں پڑھ تے نہ صرف حیرانی تھیندی ہے بلکہ انھیں دی محنت تے تلاش و جستجو دے جذبے دی مبارک باد پیش کرنی پوندی ہے۔ او فن پارے کوں پرکھن ویلے و سببی روایات کوں وی او ڈھرنی تھیون ڈیندے۔ ایہا وجہ ہے جو انھیں دی تخلیقی، تحقیقی، تنقیدی، ذہنی رویہ، مزاج، علمی سوچ تے فکری فضا وسیب نال پوری طرح جڑی ہوئی ہن۔ انہاں دے اکھراکھروچوں دھرتی دی خوشبودی مہک محسوس تھیندی ہے۔

تحقیق و تنقید دا کم طاہر تونسوی ساری حیاتی جاری رکھیا، انہاں بہوں ساریاں کتاباں مرتب کیتیاں ہن، طاہر تونسوی ڈھیر ساریاں کتاباں تصنیف و تالیف کیتیاں ہن، انھیں دے تحقیقی آتے تالیفی کم دی وجہ توں زمانہ انھیں کوں بحیثیت محقق یاد رکھیسی۔

ایں سارے پندھ وچ طاہر تونسوی بہوں وڈے اگوان دے طور تے نظر آندے ہن تے پورا سرائیکی وسیب انھیں دی سرائیکی زبان تے ادب نال محبت دا تھورا نیت نظر آندا ہے۔

حوالہ جات

- (۱) محمد اسلم رسولپوری، نتارے، ملتان، سراینکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۲ء، ص ۱۴۰
- (۲) امتیاز بلوچ، ڈاکٹر، گرم لہو کی دھمال، بک مین الشجر بلڈنگ نیلا گنبد، لاہور، ۲۰۰۱ء، ص ۴۵۱
- (۳) ایضاً، ص ۱۴۵
- (۴) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، خیر شاہ داکلام، گوار پبلشرز، ۱۹۹۵ء، ص ۱۶
- (۵) ایضاً، ص ۲۸
- (۶) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، خوشدل حیاتی تے کلام، سراینکی ادبی بورڈ ملتان، ۲۰۰۸ء، ص ۷
- (۷) ایضاً، ص ۷۸
- (۸) ایضاً، ص ۱۲
- (۹) ایضاً، ص ۱۲
- (۱۰) حفیظ الرحمن خان، سراینکی نقد و ادب، ملتان، سراینکی ادبی بورڈ، جنوری ۲۰۰۹ء، ص ۱۱۴
- (۱۱) مقبول گیلانی، ڈاکٹر، نروار، ملتان، سراینکی ادبی بورڈ، ۲۰۱۰ء، ص ۱۲۱
- (۱۲) امتیاز بلوچ، ڈاکٹر، گرم لہو کی دھمال، بک مین الشجر بلڈنگ نیلا گنبد، لاہور، ۲۰۰۱ء، ص ۱۵۴
- (۱۳) شبیہ الحسن، سید، ڈاکٹر، ادب کا مسیحا، مشمولہ شام و سحر ماہنامہ، مدیر (شیخ صفدر علی)، جلد نمبر ۳۰، شمارہ نمبر ۵، لاہور، مئی ۲۰۰۶ء، ص ۲۲
- (۱۴) امتیاز بلوچ، ڈاکٹر، گرم لہو کی دھمال، لاہور، بک مین الشجر بلڈنگ نیلا گنبد، ۲۰۰۱ء، ص ۲۲۳
- (۱۵) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سراینکی وچ مزاحمتی شاعری، ملتان، سراینکی ادبی بورڈ، ۲۰۱۷ء، ص ۱۳
- (۱۶) ایضاً، ص ۶۳:
- (۱۷) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سراینکی ادب ریت تے روایت، ملتان، سراینکی ادبی بورڈ، ۲۰۱۰ء، ص ۵
- (۱۸) خالد اقبال، سراینکی تنقیدی شعور، ملتان، ملتان انسٹیٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، فروری ۲۰۱۰ء، ص ۶۹
- (۱۹) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سراینکی ادب ریت تے روایت، سراینکی ادبی بورڈ ملتان، ۲۰۱۰ء، ص ۲۶
- (۲۰) مقبول گیلانی، ڈاکٹر، نروار، سراینکی ادبی بورڈ ملتان، ۲۰۱۰ء، ص ۱۱۸

(۲۱) خالد اقبال، سرائیکی تنقیدی شعور، ملتان، ملتان انسٹیٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، فروری ۲۰۱۰ء،

ص ۷۲

(۲۲) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، خواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۲ء، ص ۲۶

(۲۳) ایضاً، ص: ۲۸

(۲۴) ایضاً، ص: ۵۸

(۲۵) خالد اقبال، سرائیکی تنقیدی شعور، ملتان، ملتان انسٹیٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، فروری ۲۰۱۰ء،

ص ۷۸

(۲۶) شبیہ الحسن، سید، ڈاکٹر، ادب کا مسیحا، لاہور، مشمولہ: شمارہ نمبر ۵، مئی ۲۰۰۶ء، ص ۲۰